

Robert Conquest: Velký teror: Nové zhodnocení.

1. vydání. Praha: Academia, 2012, 811 stran, ISBN 978-80-200-2078-9 (signatura knihovny ÚMV 59 533).

Chtělo by se říci, konečně. Přelomové dílo o sovětské historii – doplněný a aktualizovaný *Velký teror* (*The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, 1968, 1990, 2008) – se k českým a slovenským čtenářům dostává s více než čtyřicetiletým zpožděním. Přitom se s jeho autorem Robertem Conquestem, který vystudoval univerzitu v Oxfordu a získal zde i doktorát, mohli seznámit již v roce 1969. Nebylo to ovšem v souvislosti s jeho historickou freskou, která se v té době na Západě hojně četla a diskutovalo se o ní, ale s románem *Egyptologové* (1969), jež napsal o čtyři roky dříve spolu se svým dlouholetým přítelem, spisovatelem Kingsleyem Amisem. *Velký teror* z pochopitelných důvodů po roce 1968 v normalizačním Československu vyjít nemohl, o to více však zarazí, že i po sametové revoluci trvalo více než dvacet let, než nějaké české či slovenské nakladatelství – v tomto případě Academia – splatilo dluh čtenářům a knihu vydalo. Z Conquestovy bohaté historiografické tvorby je to navíc první český překlad – nepřeložena zůstala i jeho další průlomová studie o sovětské kolektivizaci *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (1986). Přitom historici zabývající se dějinami SSSR a speciálně problematikou stalinských čistek ve třicátých letech (například Pipes 1998, 2004, 2007; Malia 2004; Tucker 2003, 2008; Service 2002, 2009; Werth 2009, Chlevňuk 2008; Figs 2009) si cestu k českým čtenářům našli.

Kniha je rozdělena do tří hlavních částí: „Čistka začíná“, „Ježovština“ a „Následné období“. V úvodní části se Conquest nejprve snaží nalézt spojnici mezi počáteční strukturou sovětského režimu a Leninem jako jeho zakladatelem a obdobím po jeho smrti, kdy se komunistická strana postupně proměnila v byrokratický aparát ovládaný Stalinem a jemu oddanými tajemníky. Poté se soustřeďuje na násilnou smrt leningradského tajemníka strany Sergeje Kirova v prosinci 1934, již označuje vzhledem k jejím důsledkům za jednu z nejdůležitějších vražd 20. století (s. 74–105). Podle Conquesta Kirov a někteří další straníční funkcionáři skutečně představovali pro Stalina mocenskou výzvu, na niž reagoval brutálně a v klanově-gruzinském stylu – fyzickou eliminací svého protivníka. Se Stalinovou aktivní rolí někteří autoři nesouhlasí, přestože připouštějí, že Kirovovu smrt bezpochyby využil k posílení své moci a odstranění dalších stranických protivníků (Getty – Naumov 1999: 141–147). Téma je tak dodnes do jisté míry otevřené – sovětské stranické vyšetřovací komise z let 1955 a 1989 sice písemný důkaz o přímém Stalinově podílu na vraždě nenalezly, to však ještě neznamená, že k němu Stalin nedal příkaz nebo svolení jinými cestami (Priestland 2007: 310). Ač se to může zdát paradoxní, v byrokratickém soustrojí totalitního státu může být jednodušší schválit tisíce „legálních“ poprav než nechat staromódně „odklidit“ politického rivala.

V první části knihy se autor také zabývá Stalinovou osobností a konceptem teroru. V Conquestově podání teror není jen atrofovanou verzí státního násilí, jež potřebuje každý stát k udržení pořádku, ale nedílná součást komunistického projektu, jež má navíc onen perverzní rys nevypočitatelnosti, s jakou postihuje jak skutečné nepřátele sovětského projektu, tak jeho fanatické přávrzence. Teror je všeprostopující silou, která determinuje jednání celé společnosti, a ve Stalinovi, bezskrupulózně prosazujícím své osobní ambice a toužícím po nikým a ničím neomezené moci s cílem zlomit vůli nejen strany, ale i celého národa, nachází svého demiurga. Conquestovo pojetí tedy jednoznačně staví do centra čistek Stalina. I když právě jeho role jako hlavního hybatele byla později zpochybňována a teror byl vysvětlován jako výslednice vnitrostranických konfliktů a byrokratických sporů nebo jako nevyhnutelný důsledek urychlené modernizace a industrializace země (Getty – Naumov 1999; Thurston 1996), většina historiků se shodla na tom, že teror a represe

byly iniciovány a dozorovány z Moskvy a Stalinova role byla aktivní a rozhodující. Zatímco se Conquest soustřeďuje na psychopatologické rysy Stalinovy osobnosti a z nich odvozuje z vnějšku mnohdy nepochopitelnou brutalitu a intenzitu teroru, v modernější, studiem dokumentů poučenější interpretaci popisuje například Chlevňuk teror sice jako vnějškově chaotický, ale vnitřně řízený proces proti skupinám, které Stalin a moskevské vedení strany vnímali jako nepřátele státu a režimu. V tomto smyslu proto není tak důležité, kolik rozsudků smrti podepsal on sám osobně, jeho spolupracovníci nebo funkcionáři na oblastech, ale že on osobně mohl teror kdykoliv zastavit a statisíce lidí ušetřit jejich tragického osudu.

Vzhledem k tomu, jak malou pramennou základnu mohl Conquest v šedesátých letech vytěžit, nejsou podle mého názoru opodstatněné pozdější výtky, že v prvním vydání knihy dostatečně nezohlednil komplexnost a komplikovanost teroru jako společenského fenoménu (Getty – Naumov 1999: 10). Tato výtka ale již platí pro reedici *Velkého teroru* z roku 2008, kterou Conquest jen doplnil a aktualizoval, ale nevěnoval se již hlubšímu studiu primárních dokumentů ani nijak kriticky nerefletoval velké množství sekundární literatury o stalinském Rusku především z oblasti sociálních dějin. Spokojil se jen s tím, že mu nové pramenné výzkumy daly v podstatě za pravdu.

Conquest se v první části knihy věnuje i přípravě a průběhu prvních vykonstruovaných procesů se starými bolševiky v rámci takzvaného trockisticko-zinovjevského centra a uvažuje nad důležitým problémem – co, kromě psychického a fyzického mučení a obavy o osud rodin a příbuzných, starou gardu, „vykovanou“ carskými kriminály, revolucí a krvavou občanskou válkou, zlomilo a přimělo ji přiznávat se k nesmyslným zločinům. Jako jedno z možných vysvětlení nabízí únavu a opotřebovanost, s jakou se vzdali policejní mašinerii, a strach, že by jejich odpor oslabil postavení strany, již obětovali celý svůj dosavadní život. Svá nesmyslná přiznání tak mohli vnímat jako poslední službu straně.

Druhá, nejobsáhlejší část práce se jmenuje „Ježovština“. Hned zkraje si je třeba položit otázku, zda je její titul, v originále „*The Yezhov Years*“ (období po září 1936, kdy Stalin jmenoval šéfem NKVD Nikolaje Ježova), vhodně přeložen. Ježovština byl totiž specifický termín, který se používal při kritice „přehmatů“ NKVD v rámci čistek a jako jazykový obrat měl Stalina vyvinut z odpovědnosti za teror a podporovat tezi, že o skutečném rozsahu čistek nevěděl, a jakmile se to dozvěděl, zastavil je. Proto je rozdílné hovořit o „ježovštině“ nebo o „Ježovově éře“. Druhou část knihy otevírá šestá kapitola o Stalinově útoce na jednoho ze svých nejbližších spolupracovníků Serga Ordžonikidzeho – nejprve ho zbavuje nejbližších spolupracovníků a nakonec ho vmanévruje do situace, kterou Ordžonikidze řeší sebevraždou. Následně se teror začíná šířit mimo stranické struktury i do dalších sfér společnosti a hlavně do armády. Výsledkem je krátkodobá decimace vyšších i nižších důstojnických kádří. Při analýze tohoto kroku, pro obranyschopnost SSSR zdánlivě kontraproduktivního, Conquest tvrdí, že Stalinovým cílem nebylo jen zničit reálnou či imaginární vnitrostranickou opozici, ale i vůli k odporu jako takovému. Kromě stranického ústředí v Moskvě se pozornost NKVD soustřeďuje na ostatní města a oblasti SSSR, kam se pod dohledem Stalinových emisarů teror „přelévá“. V zemi se rozmáhá udavačství, jež slouží nejen k vzájemnému vyřizování účtů, ale často je jediným sebezáchovným prostředkem, jímž mohli lidé od sebe odvrátit nežádoucí pozornost úřadů a zachránit si doslova holý život.

Conquest se v druhé části knihy také zaměřuje na to, co se se zatčenými dělo ve vězení a jak probíhaly čistky, výsledky a takzvané zrychlené procesy například mezi intelektuály a umělci, v Kominterně či v mládežnické organizaci Komsomol. Celou kapitolu autor věnuje monstrprocesu s posledním velkým Stalinovým rivalem – Nikolajem Bucharinem. Druhou část knihy uzavírá perverzním finále celého „šílenství“ – Ježovovou popravou a nástupem konsolidátora Lavrentije Beriji, jenž nastoluje do bezpečnostních struktur „pořádek“. Jedno z nejkrvavějších dramát 20. století symbolicky končí XVIII. sjezdem

ÚV VKS(b) v roce 1939, jehož zcela nové složení dokumentuje naprostou proměnu stranické hierarchie a vlastně i celé sovětské společnosti.

Více než čtyřicetiletý odstup od prvního vydání pak umožňuje Conquestovi ve třetí části knihy zrekapitulovat, jak se s dědictvím teroru vyrovnaly jednotlivé sovětské vládnoucí garnitury od Chruščova až po Gorbačova. Conquestovo pojetí odpovídá z hlediska metodologie základním premisám totalitarismu – v padesátých a šedesátých letech vlivného historicko-politologického konceptu, obsaženého v dílech Hannah Arendtové, J. L. Talmona, Carla J. Friedricha, Zbigniewa Brzezinského či Raymonda Arona, v němž hrál ústřední roli v systému teror úzké, organizované a fanatické skupiny, která si monopolizovala prostředky násilí vůči většině obyvatel. Totalitarismus stanovil základní atributy, podle nichž mělo být možné identifikovat totalitní společnost – jednotná a vynucovaná ideologie, mocenský monopol jedné politické strany, centrálně plánovaná ekonomika, teror silových organizací, podmaněná média a prostředky masové komunikace. Conquest sice nepatřil mezi typické antikomunistické sovětology, ale neváhal kritizovat západní intelektuály za jejich přílišnou shovívavost a přivíraní očí nad sovětskou realitou. Stalinismus byl pro něj logickým pokračováním leninismu, nikoliv jen patologickou odchylkou od socialistické revoluce. Novým a nyní všeobecně akceptovaným prvkem jeho knihy bylo také to, že Conquest pojetí stalinistických čistek rozšířil ze známých moskevských procesů s bývalými Leninovými spolupracovníky Zinovjevem, Kameněvem či Radkem na celou společnost a v laické i odborné terminologii zavedl již obecně přijímaný termín *Velký teror*. Tím se dokázal do určité míry vyhnout předchozí politizaci, která v případě moskevských procesů souvisela s ideologickými spory mezi západními intelektuály, tj. těmi, kteří procesy kritizovali, a těmi, kteří s ohledem na svou afiliaci ke komunismu ochotně zavírali oči a čistky obhajovali, nebo přinejmenším jejich rozsah snižovali.

Knihy za svůj úspěch vděčí v prvně řadě autorově odvaze pustit se do tak rozsáhlé historické fresky s tak omezenou pramennou základnou. Přístup do sovětských stranických nebo bezpečnostních archivů byl pro badatele v šedesátých letech nemožný, jednu z mála výjimek představoval takzvaný smolenský archiv, který padl během války do rukou nacistů a poté Američanů a jež ke své analýze sovětské moci využil Merle Fainsod (1958). Conquest se proto musel spolehnout převážně na vzpomínky a svědectví emigrantů a uprchlíků a na oficiální, sovětskou cenzurou pročištěné sborníky dokumentů a sebrané Leninovy či Stalinovy spisy (Kravchenko 1947; Trockij 1930). Historici odchovaní jen akademickým prostředím by se v případě takové pramenné „nouze“ podobného úkolu zdráhali ujmout a argumentovali by, že k takové syntéze lze přistoupit až po zpracování dílčích studií podložených pramenným výzkumem. Jak sám Conquest uvedl, v době, kdy *Velký teror* psal, sice existovalo množství svědectví a reálných informací, ale ty byly ignorovány, v horším případě bagatelizovány sovětskou propagandou, podporovanou mocnou západní intelektuální lobby (Conquest 2008). V tomto smyslu kniha vyšla ve správný čas – legitimitu i kredibilitu argumentů levicové fronty západních intelektuálů obhajujících Sovětský svaz i jeho historii výrazně oslabily brežněvovská neostalinizace a potlačení pražského jara. Je také důležité uvést, že *Velký teror* vyšel již po Chruščovově tajném projevu na 20. sjezdu ÚV KSSS z roku 1956, v němž se již o vnitrostranických čistkách hovořilo, a také poté, co se objevila novela Alexandra Solženicyna *Jeden den Ivana Děnísoviče* (Solženicyn 1963), ale ještě před jeho monumentální prací *Souostroví Gulag* nebo před průlomovou studií Roje Medveděva *Let History Judge* (1973). Jak uvádí historik Norman Davies, Conquestova práce „*strhla masku stalinismu ještě předtím, než to udělal Solženicyn*“ (Davies 1990).

Nedílnou součástí každého historického díla je i jeho složka literární. V Conquestovi můžeme vidět důstojného pokračovatele britské narativní a esejistické historiografické tradice, která se nebojí čtenářsky efektivních literárních forem – ne nadarmo se Conquest odvolává na slavného britského historika Edwarda Gibbona (v současnosti tuto tradici asi nejlépe reprezentují historici Orlando Figes či Niall Ferguson). *Velký teror* je tak možné

číst nejen jako tragický román s jednou ústřední postavou – Stalinem –, ale především jako nekonečný sled lidských tragédií, které začaly smyšlenými obviněními a společenskou degradací a pokračovaly nečekaným zatčením, výpověďmi vynucenými fyzickým mučením, psychickým terorem, vydíráním přísliby ochrany rodinných příslušníků, nekonečnými výslechy s cílem zlomit lidskou osobnost, a jež kulminovaly bleskovými soudy a popravami v podzemí Lubjanky nebo v lepším případě deportacemi do pracovních a likvidačních táborů.

Velký teror je takřka povinnou četbou pro všechny seriózní zájemce o dějiny nejen Sovětského svazu, ale i celého 20. století. Zastaralost některých tvrzení, diskutabilitu některých jeho závěrů či nepřesnost některých údajů plně vyvažuje narativní síla, srozumitelná koncepce a v neposlední řadě i autorova empatie k obětem velkého teroru.

Jan Adamec

Literatura

- Amis, Kingsley – Conquest, Robert (1969): *Egyptologové*. Praha: Odeon.
- Conquest, Robert (2008): The Great Terror at 40. *Hoover Digest*, No. 2, History and culture, April 16, 2008, <<http://www.hoover.org/publications/hoover-digest/article/5649>>.
- Davies, Norman: Now it can be told, even in Russia. *New York Times*, 13. 5. 1990, <<http://www.nytimes.com/1990/05/13/books/now-it-can-be-told-even-in-russia.html?pagewanted=all&src=pm>>.
- Figes, Orlando (2009): *Šeptem: Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha: Beta-Dobrovský.
- Fainsod, Merle (1958): *Smolensk under Soviet rule*. New York: Vintage.
- Getty, J. Arch – Naumov, Oleg (1999): *The road to terror: Stalin and the self-destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.
- Chlevňuk, Oleg V. (1992): *1937-oj: Stalin, NKVD i sovetskoje občestvo*. Moskva: Respublika.
- Chlevňuk, Oleg V. (2008): *Historie gulagu: Od kolektivizace do „velkého teroru“*. Praha: BB/art.
- Kravchenko, Victor (1947): *I Chose Freedom*. London.
- Malia, Martin E. (2004): *Sovětská tragédie: Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha: Argo.
- Medvedev, Roj (1973): *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*. New York: Vintage Books.
- Pipes, Richard (1998): *Dějiny ruské revoluce*. Praha: Argo.
- Pipes, Richard (2004): *Rusko za starého režimu*. Praha: Argo.
- Pipes, Richard (2007): *Komunismus: Dějiny intelektuálního a politického hnutia*. Bratislava: Slovart.
- Priestland, David (2007): *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia*. Oxford: Oxford University Press.
- Service, Robert (2002): *Lenin: Životopis*. Praha: Argo.
- Service, Robert (2009): *Soudruzi: Světové dějiny komunismu*. Praha: Argo.
- Shukman, Harold (ed., 2003): *Redefining Stalinism*. London: Frank Cass Publishers.
- Solženicyn, Alexandr (1963): *Jeden den Ivana Děnisoviče*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Thurston, Robert W. (1996): *Life and terror in Stalin's Russia, 1934–1941*. New Haven: Yale University Press.
- Trockij, Lev (1930): *Moja žizň*. Berlin.
- Tucker, Robert C. (2008): *Stalin na vrcholu moci: Revoluce shora 1928–41*. Praha: BB/art.
- Tucker, Robert C. (2003): *Stalin jako revolucionář: 1879–1929: Studie dějin a osobnosti*. Praha: BB/art.
- Werth, Nicolas (2009): *Opilec a květinářka: Historie jedné masové vraždy (1937–1938)*. Praha: Rybka Publishers.